

П. М. Леоненко

МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ НАУКОВИХ ШКІЛ У ЕКОНОМІЧНІЙ І ФІНАНСОВІЙ НАУКАХ

Розкрито методологічні підходи до аналізу наукових шкіл у теорії економіки й фінансів та їхній історії. Розглянуто критерії виокремлення таких шкіл та основні тенденції розвитку ланок ланцюжка “теорія — школа — напрям — течія” у світовій і вітчизняній науці. Зазначені школи висвітлено як поняття категоріального апарату (інструментарію) науки та як реальність наукового співтовариства.

Methodological approaches to the analysis of scientific schools in the theory of economic, finance and their history are disclosed. Criteria of selection of such schools and main trends of the components of the chain “theory-school-flow-direction” in the global and domestic science are analyzed. Author highlights these scientific schools as a concept of categorical apparatus (instrumentation) of science and as a reality of scientific community.

Ключові слова: наукова школа, національна (вітчизняна) школа, критерії шкіл, парадигма, структура сучасного мейнстріму, інституціоналізація, національні інтереси.

Протягом останньої чверті ХХ ст. помітно активізувалися пошуки в напрямі розвитку економічної й фінансової думки в окремих країнах та водночас значно зріс інтерес науковців до економічної методології. Адже без надійних методологічних підходів неможливо правильно виокремити й розкрити зміст наукових шкіл у теорії та історії економіки й фінансів, провести ґрунтовний компаративний (порівняльний) аналіз економічних і фінансових систем різних країн та наукових шкіл у координатах простору та часу.

До питань методології відносимо постановку й розв’язання в новітній українській і російській літературі проблеми існування та аналізу вітчизняних (національних) наукових шкіл і різних напрямів у економічній теорії та фінансах минулого й сучасності. Цю проблему під різними кутами зору розглядали такі відомі вітчизняні вчені, як В. Д. Базилевич, А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, Л. П. Горкіна, А. А. Гриценко, В. В. Небрат, Н. А. Супрун, В. М. Федосов, М. Г. Чумаченко, А. А. Чухно, П. І. Юхименко та ін. [1—10]. Особливо значний внесок у розроблення питань, пов’язаних із науковими школами, новаторством вітчизняних учених, та їх міжнародний резонанс зробив професор С. М. Злупко [11]. Він обґрунтував важливість виокремлення наукових шкіл, методологію їх розгляду, застосував її при аналізі поглядів українських учених. С. М. Злупко розглядав ці питання крізь призму минулого, сучасного та майбутнього, наголошуючи, що тільки в такій “тривимірності” можна збагнути надбання й перспективи розвитку економічної, фінансової та інших суспільних наук. При цьому вчений наполегливо й аргументовано виступав проти спроб пояснити національні негаразди, незнання наукових здобутків своїх попередників, нехтування національним господарським досвідом, схиляння

перед авторитетом зарубіжних учених лише зовнішніми чинниками. На думку професора, таке пояснення “означає виправдовувати власну бездіяльність, нігілізм, а інколи й відсутність національної гідності” [12, с. 204]. Водночас він слушно застерігав: “Тут йдеться не про те, щоб знехтувати економічною наукою зарубіжжя і залишитися в межах власного наукового досвіду, а лише про те, щоб бути гідними самих себе і правдивими перед собою, співвітчизниками і науковим світом” [12, с. 204]. Новаторство й заслуга С. М. Злупка полягають у обґрунтуванні й виокремленні національних наукових шкіл, глибокому аналізі поглядів і здобутків їхніх представників, визначенні місця й ролі цих шкіл у світовій економічній думці, відновленні традицій наукового аналізу тощо.

У цілій низці своїх праць учений виокремив і проаналізував ті українські наукові школи, котрі, за його словами, виступають доволі прозоро та авторитет яких за межами рідного краю є незаперечним [11, с. 121]. Зокрема, це школа економічної кон’юнктури (М. І. Туган-Барановський, В. П. Тимошенко та ін.), економіко-математичної системології (Є. Є. Слуцький, Р. М. Орженцький, В. Ф. Арнольд та ін.), економічної системології (С. Ю. Десницький, М. А. Балудянський, В. Голубничий, Б. Д. Гаврилишин та ін.), територіальної (просторової) фінансової економетрії (М. П. Яснопольський та ін.), чернігівська школа земської статистики (П. П. Червінський, О. Русол, В. Є. Варзар, О. П. Шлікевич та ін.), української регіоналістики (В. Садовський, Й. Шимонович, В. Поповків та ін.) [11, с. 93—107, 120—318; 12, с. 149—162, 167—203; 13, с. 33—64].

Слід зазначити, що внаслідок глобальної фінансово-економічної кризи 2008—2009 рр., пошуку нових парадигм у економічній і фінансовій науках, змін у структурі сучасного мейнстриму розроблення концептуальних засад, принципів і механізмів формування й розвитку наукових шкіл в Україні, методології їх аналізу не втратило свого значення та актуальності, а навпаки, поживалось. Як зауважують автори колективної праці “Формування монетарної економіки і монетарної політики Національного банку України в контексті розвитку світової економічної теорії” (2010), проведений аналіз наукових досліджень підтверджує потребу в поглибленому вивченні еволюції поглядів на розвиток економічної й фінансової теорії в Україні крізь призму особливостей її структури та формування наукових економічних шкіл [14, с. 30]. При цьому вчені роблять наголос на тому, що, по-перше, в Україні економічна й фінансова теорії намагаються прямувати в руслі світової думки; по-друге, різний ступінь розроблення наукових проблем теорії, наближення їх до пізнання сутності економічних законів, явищ і процесів спричинили відповідну диференціацію наукових підходів та виникнення різних наукових економічних шкіл. “Наявність останніх, — підкреслюють учені, — є характерною ознакою стану вітчизняної науки” [14, с. 31].

Варто підкреслити, що більшість вітчизняних учених аналізує не національні фінансові школи, а школи політичної економії (економічної теорії).

Винятком є тритомна монографія “Фінансова думка України”, автори якої обґрунтували та ввели в науковий обіг поняття “київська наукова фінансова школа”. При цьому вони трактують її як національну фінансову школу, а подекуди неправомірно ототожнюють із українською фінансовою думкою.

Мета статті полягає в тому, щоб з’ясувати причини та мотиви, які зумовлюють зростання інтересу зарубіжних і вітчизняних науковців до методології економічних досліджень протягом останньої чверті XX ст., розкрити методологічні підходи до вивчення економічних і фінансових шкіл, єдність ланок ланцюжка “теорія — школа — напрям — течія”, показати збільшення значення неекономічних чинників, особливо інституціональних, у цих дослідженнях. Автор статті прагне висвітлити наукові школи як поняття категоріального апарату (інструментарію) теорії та водночас реальність наукового співтовариства.

Насамперед привертає увагу констатація відомими зарубіжними й вітчизняними вченими зростання інтересу до питань методології економічних досліджень, а отже і спроб пояснення цього явища. Так, на думку професора Д. Хаусмана, економічна методологія, зокрема дослідження методологічних особливостей напрямів і шкіл економічної науки, останнім часом перебуває у стані розквіту. Одним зі свідчень цього є кількість книг англійською мовою, цілком присвячених економічній методології: за період із 1975 по 1983 р. було видано як мінімум 19 таких книг, за наступне десятиліття — 50, а після цього — ще близько 100. Нові есе почали виходити навіть швидше. Число публікацій на тему економічної методології в журналах економічної теорії, філософії науки¹ та історії економічної науки також стрімко зростає. При цьому слід відзначити дещо песимістичну налаштованість ученого. Він зауважує, що методологічні питання, які ставить перед нами економічна наука, різноманітні та складні, більша їх частина не має відповідей, а прогрес іде повільно [15, с. 51].

Дослідники виокремлюють два аспекти — практичний і теоретичний — зростання інтересу до економічної методології й відповідно дві групи причин. Практичний аспект безпосередньо пов’язаний із реальним розвитком економіки й фінансів та множиною питань, що виникають у зв’язку з таким розвитком. Як правило, насамперед ідеться про різного роду кризи, депресії в процесі соціально-економічного піднесення та сумніви в цінності економічної науки, що виникають у цьому зв’язку. Для прикладу Д. Хаусман наводить ряд питань, що породжували такі сумніви в середині 1990-х років,

¹ За визначенням Д. Хаусмана, філософія науки — це частина епістеміології (теорії пізнання), хоча філософи науки стикаються також із питаннями в галузі логіки, метафізики, етики й навіть естетики. Самостійною гілкою філософії вона була визнана лише в XIX ст. Сучасна філософія науки — арена активних досліджень і суперечок. Переважно збіг думок учених щодо її основних понять не виключає жвавих дискусій із приводу тонкощів таких концепцій, як пояснення або доказ. Стандартної доктрини або ретельно опрацьованої ортодоксії у філософії науки не існує.

а саме: як повернути процвітання, не вдаючись до інфляції та не загострюючи бюджетний дефіцит; як відновити ринки в планових економіках та при цьому уникнути економічного колапсу; як викорінити повсюдну бідність у так званих країнах, що розвиваються? Необхідність подолання подібних сумнівів посилює інтерес дослідників до методології економічної й фінансової наук. Д. Хаусман робить висновок, що вчені звернулися до методологічних досліджень, сподіваючись знайти якусь помилку в попередніх економічних дослідженнях, точніше відшукати нові методологічні вказівки для поліпшення своєї роботи. Не дивно також, що пересічні громадяни, схильні оцінювати економістів, зважаючи на поточний стан господарської системи, а не на основі систематичної оцінки економічних теорій, почали сумніватися в самій науці [15, с. 8]. У історії економіки та фінансів, економічної й фінансової думки повно таких оцінок і сумнівів як представників наукового співтовариства, так і пересічних громадян.

Зрозуміло, що в принципі ланцюжок можливих піднесень, негараздів, збоїв, проблем тощо в реальному розвитку економіки та відповідних питань, по суті, нескінченний. Навіть якщо не брати до уваги об'єктивну неминучість циклічного розвитку ринкової економіки, його довгих, середніх і коротких хвиль тощо. Тому багато відомих учених, особливо після 1970-х років, пояснюють кризові явища в розвитку економіки, фінансів і економічної науки передусім психологічними й інституціональними чинниками.

Вважаючи людську природу однією з основних причин криз, американські вчені К. Рейнхарт і К. Рогофф стверджують: “Зверхність і невігластво — це універсальні характеристики людської природи, поширені в усі часи й у різних фінансових системах... Урок історії полягає в тому, що навіть у міру поліпшення роботи інститутів і осіб, які приймають рішення, завжди існує спокуса вийти за рамки обмежень. Так само як окрема людина може стати банкрутом незалежно від того, наскільки багатою вона була раніше, фінансова система може зазнати колапсу під тиском жадібності, політики та прагнення прибутків незалежно від того, наскільки добре, на думку оточуючих, вона регулюється” [16]. Не виникає жодних сумнівів у тому, що ці твердження сформувались унаслідок не лише багаторічної практики капіталістичної ринкової економіки та фінансової системи, а й глобальної фінансово-економічної кризи 2008—2009 рр.

Стійка невідповідність доходів і витрат економічних агентів, зумовлена “накачуванням” попиту, призвела до різкого збільшення боргового навантаження. Через надмірну лібералізацію регулювання фінансового сектору на низці ринків (нерухомості, сировинних та ін.) виникли фінансові бульбашки. Ринкова економіка й далі розвивається циклічно. Певна циклічність спостерігається й у інтенсивності та характері відгуків економістів і фінансистів, котрі змінюються залежно від криз та піднесень. Упродовж періоду поживавлення й піднесення економіки (особливо тривалого) у науковому співтоваристві та

суспільстві переважають оптимістичні настрої, а під час спадів і криз (особливо затяжних і глибоких) — навпаки, песимістичні. Зате саме в цей період учені активніше намагаються збагнути причини, сутність, плин криз, шляхи виходу з них, а також розробити нову парадигму економічної науки. Інколи ці спроби приводять до наукових революцій і створення нових наукових парадигм або конкуруючих науково-дослідних програм, виникнення нових наукових шкіл. Прикладами є маржиналістська, кейнсіанська, монетаристська революції, відповідні парадигми та наукові школи й напрями в теорії економіки та фінансів. Утім, процеси радикальних змін, як правило, затяжні, болісні, суперечливі, супроводжуються загостренням протистояння наукових теорій, шкіл і напрямів, за якими стоять різні економічні, політичні та інші інтереси країн, класів, соціальних угруповань тощо.

К. Рейнхарт і К. Рогофф на основі вивчення історії світових економічних і фінансових криз за останніх 800 років довели, що в посткризові періоди політикою реагування на кризи є синдром “цього разу все буде інакше”. Він має стійку і зворотну природу та час від часу проявляється в різних регіонах світу, жодна країна не має імунітету до цього синдрому. “Коротка пам’ять позичальників, кредиторів, політичних діячів і академічних учених, а також суспільства загалом не поліпшується з плином часу, тому уроків на тему, як уникнути наступного вибуху, вистачає ненадовго, — зазначають К. Рейнхарт і К. Рогофф. — Тривожними сигналами небезпеки, які виходять навіть від добре організованої системи раннього попередження, можуть нехтувати на тій підставі, що старі правила оцінки більше не можуть застосовуватися та що критика Лукаса² на нашому боці” [16, с. 340].

У сучасній науковій думці чимало фактичних підтверджень (щоправда, в іншій формі та манері) наведених висновків американських учених. Розглядаючи практичний аспект причин зростання інтересу до питань економічної методології, К. Рейнхарт і К. Рогофф слушно підкреслюють значення в цьому плані реакції дослідників на світові економічні й фінансові кризи, котра зумовлює специфіку їхніх звернень до філософії економіки, методології та історії економічної й фінансової наук. Звідси впливає активізація спроб прихильників гетеродоксії, альтернативних офіційній інституціонально-еволюційних парадигм зробити об’єктом аналізу динамічні, нерівноважні процеси, покласти край економічному імперіалізму Г. Беккера, “терористичному стилю” так званих нових класиків тощо.

У зарубіжній фінансово-економічній літературі та засобах масової інформації наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років, так само, як і наприкінці

² Критика Лукаса — положення, назване так за ім’ям лауреата Нобелівської премії з економіки Роберта Лукаса, за висновками котрого марно намагатися передбачити результати змін у макроекономічній політиці, спираючись на взаємозв’язки й закономірності, які можна спостерігати в історичних даних, особливо за умови дуже високого ступеня їх агрегування.

1920-х, часто лунали заяви про те, що економіки більше не потерпатимуть від коливань, що нові технології та глобалізація сприяють зникненню ділових циклів та ін. [17, с. 23]. Подібної позиції дотримуються й представники сучасних теорій мейнстріму в економічній і фінансовій науці, серед яких панує згадана вище критика Лукаса. Водночас представники гетеродоксальних теорій та наукових шкіл у фінансовій і економічній науках у полеміці з прихильниками мейнстрімівських оптимістичних пророкувань констатували: “реальні події вже довели хибність таких нерозумних прогнозів (ідеться про зникнення ділових циклів. — *Авт.*), зумовлених ірраціональним достатком фондового ринку” [17, с. 23].

Отже, уже зараз, ще не на етапі з’ясування причин зростання інтересу до економічної методології в практичному аспекті, помічаємо суперечливість підходів до цього питання ряду дослідників та надання дедалі більшого значення психологічним та інституціональним чинникам при поясненні причин кризових явищ у економіці й відповідній науці.

Глобальна фінансово-економічна криза 2008—2009 рр. укотре засвідчила слабку прогностичну спроможність теорій сучасної економічної й фінансової наук. Цей факт констатували провідні зарубіжні методологи (Дж. Дозі, Д. Коландер, Т. Лоусон та ін.), які дотримуються гетеродоксальних поглядів у галузі філософії науки та економічної методології. “Звичайно, не можна вимагати від економістів передбачення точних дат або форм настання кризи, — зауважив Дж. Дозі, — проте вражає, що парадигма мейнстріму..., не допускає *навіть можливості* (курсив ученого. — *Авт.*) кризи” [18, с. 37].

Сутність цього “недопущення можливого” (а фактично — неминучого) Д. Коландер та група його прихильників розкрили таким чином. У стандартних неокласичних моделях неявно допускається, що ринки та економічні системи, як правило, стабільні й лише часом дають збій. Тому більшість економістів не змогла інформувати керівні кола про кризу, що загрожує системі, та ігнорувала праці тих учених, котрі про неї все ж таки попереджали. Показово, що макро-економіка прив’язана до моделей стійких станів, які порушуються зовнішніми шоками, а повторювана динаміка “бунт — спад”, внутрішньо властива сучасній економічній системі, у цих моделях не пояснюється. “Коріння цієї невдачі сягає глибоко в методологію, — роблять висновок Д. Коландер та його колеги. — Часто вживане визначення предмета економічної науки (проблема оптимального розподілу обмежених ресурсів) не точне та може ввести в оману. Воно зводить економіку (український переклад англійського терміна “economics”. — *Авт.*) до вивчення оптимальних рішень у межах чітко поставленого завдання вибору. Автори подібних досліджень зазвичай випускають із поля зору складну динаміку економічних систем і властиву їм нестабільність” [19, с. 11, 12].

Доволі песимістичною є й відповідь Дж. Дозі на власне запитання: чи можна врятувати парадигму мейнстріму, модифікувавши її належним чином?

“Очевидно, ні, адже її ключові недоліки пов’язані з базовими структурними блоками (раціональністю щодо майбутнього, рівновагою тощо)” [18, с. 38].

До речі, представники гетеродоксії, включаючи інституціоналістів, заявляють, що не бажають вступати в конфронтацію з ортодоксальною стандартною теорією економіки й фінансів та зосереджуються на розробленні альтернатив зазначеній теорії. Одна з них запропонована представниками інституціонально-еволюційного підходу та його парадигми, відповідно до котрих об’єктом дослідження виступає економіка як складна система, що розвивається (еволюціонує) у межах динамічних, нерівноважних процесів [18, с. 38, 39].

Дослідники наводять низку причин зростання інтересу науковців до питань економічної методології в теоретичному плані. Першу з них Д. Хаусман пов’язав зі специфічним підходом ряду неоінституціоналістів (Г. Беккера, Д. Норта, Дж. Хіршлайфера та ін.) до предмета економічної теорії, а саме з так званим аналітичним (на відміну від класифікаційного), або економічним, підходом (відомим у сучасній літературі також як “економічний імперіалізм”) [20, с. 222—239]³. Сутність цього підходу полягає в такому: “...Не лише економісти, а й антрополози, політологи, соціальні психологи та соціологи, що підпали під вплив економістів, стверджують: “економічний підхід” — це єдиний розумний підхід до вивчення людської поведінки. Це провокаційне переконання — що економічна наука задає модель, якої повинні дотримуватися всі інші суспільні науки, — очевидним чином надає вагу питанням економічної методології в очах представників решти суспільних наук” [15, с. 9]. Щоправда, Д. Хаусман відзначає виникнення досить парадоксальної ситуації в 1970—1980-ті роки в галузі методології економічної, фінансової та інших наук, “оскільки деякі економісти голосно заявляли про універсальну цінність економічного підходу до людської поведінки, а інші всерйоз сумнівалися в його цінності навіть для самої економіки. Проте в міру того як сумніви зникали, цей парадокс згладжувався” [15, с. 9]. Утім, правильність останнього твердження Д. Хаусмана не є безперечною з огляду на сучасний стан розвитку методології досліджень, пізніші праці самого вченого, висновки інших відомих методологів.

Ще одна парадоксальна обставина, що виявлена в той самий період (1970—1980-ті роки) та яку Д. Хаусман вважає другою причиною різкого підвищення

³ Ґрунтовний критичний аналіз цієї розробки предмета економічної теорії й так званого економічного підходу з позицій традиційного інституціоналізму див. у працях: *Хейлбронер Р. Л. Экономическая теория как универсальная наука* / Robert L. Heilbroner // THESIS. — 1993. — Вып. 1. — С. 41—55; *Титова Н. Е. История экономических учений : курс лекций* / Н. Е. Титова. — М. : ВЛАДОС, 1997. — С. 240—256. У заочній полеміці Г. С. Беккера та Р. Л. Хейлбронера чітко помітні певні внутрішні суперечності інституціонально-еволюційного напрямку сучасної економічної науки. Адже Г. С. Беккер, як і Д. С. Норт, — основоположники неоінституціоналізму, прихильники “економічного підходу” (або “економічного імперіалізму”) в економічній, фінансовій та інших науках, а Р. Л. Хейлбронер, як і Дж. К. Гелбрейт, є представниками традиційного інституціоналізму, критики економічної теорії як універсальної науки.

інтересу до методології економічної науки, сформульована ним так: “Поки економісти голосно заявляли про важливість економічного підходу до людської поведінки, когнітивні психологи й економісти, натхнені працею цих психологів, довели, що багато базових тверджень сучасної мейнстримівської економічної теорії спростовуються в ході економічних експериментів” [15, с. 9]. І нарешті, вчений наводить особливу причину того, що сучасні філософи науки більше, ніж раніше, зацікавилися методологією економічної науки. На його думку, моральні філософи, незалежно від свого ставлення до інструментарію економіки та економетрії, змушені змиритися з економічною теорією добробуту, нормативною економікою [15, с. 9].

Очевидно, не лише економічні й фінансові кризи, а й усі більш-менш значні нові явища та процеси в соціально-економічному розвитку, а також необхідність їх теоретичного відображення в економічній і фінансовій науках посилюють інтерес до питань методології досліджень. Особливе місце серед таких явищ і процесів нині посідають економічна й фінансова глобалізація, всесвітні фінансові дисбаланси, інформаційно-комунікаційні технології, сек’юритизація тощо.

Плюралізм, альтернативність, гетеродоксальність і міждисциплінарний характер сучасної економічної теорії також зумовлюють зростання інтересу вчених до філософії науки, методології економічних досліджень. Річ у тім, що різні економічні школи та напрями економічної, а отже й фінансової, науки стикаються з багатьма методологічними проблемами. Водночас існування різних наукових шкіл і напрямів спричиняє неоднакові підходи до цих питань.

При з’ясуванні причин поживавлення інтересу до питань методології економічної та фінансової наук вітчизняні й зарубіжні дослідники звертають увагу на історичну перспективу, тобто на з’ясування зв’язку питань філософії економіки та історії науки, а також залежності економічного розвитку від попереднього шляху (*path dependence*). На думку Д. Хаусмана, методологічні питання економічної науки (її цілі, способи обґрунтування економічних тверджень, поняття економічної науки та її відношення до понять природничих наук тощо) — це філософські питання, а у філософії зазвичай не варто нехтувати знаннями минулого. Велика цінність філософського тексту, підкреслює вчений, полягає в тій важливості, яку він мав у інтелектуальному контексті свого часу, а також у нюансах авторської аргументації. “...Дуже багато про економічну методологію можна дізнатися, вивчаючи, що думали про неї гіганти думки подібно до Джона Стюарта Мілля або Карла Маркса, — вважає вчений. — Той, хто хоче серйозно розібратися в методології економічної науки, повинен розібратися спочатку в її історії” [15, с. 10].

У свою чергу, основоположники специфічного варіанта інституціонально-еволюційної теорії, побудованої навколо загальної концепції довгих хвиль,

відомі американські вчені К. Перес, К. Фримен, Ф. Лука та ін., також наголошують на необхідності й плідності врахування та висвітлення зв'язку історії й економіки. (До речі, перша частина книги К. Фримена і Ф. Луки "Як час спливає" називається "Історія та економіка".) Вони зазначають: "...Ми схилиємося до гетеродоксальної традиції в економіці, водночас претендуючи на повернення до основ нашої науки. Економіка ("economics". — *Авт.*) від початку була й повинна лишатися надалі історичною наукою, оскільки предмет її вивчення підлягає пізнанню лише в контексті історії й оскільки економіка та історія допомагають одна одній" [17, с. 22, 23].

К. Фримен і Ф. Лука також підкреслюють важливість дослідження методології економічної й фінансової наук, хоч і під дещо іншим кутом зору, ніж Д. Хаусман. "Отже, для того щоб вивчити рушійні сили довготривалих періодів піднесення та депресії, — наголошують вони, — нам доведеться звернути свій погляд до основ — до природи нашої науки, до мети класичної політичної економії, до взаємного плідного поєднання історичних і статистичних методів" [17, с. 23].

Привертають увагу прикінцеві судження вчених щодо причин нинішнього жвавого інтересу представників філософії науки до методології економічної науки та акцент на тісному зв'язку економічної теорії з іншими суспільними науками. "У той час як економісти переможно стверджують, що знайшли єдиний правильний шлях розвитку для всіх суспільних наук, психологи, спеціалісти з поведінкової економіки й нейроекономісти піддають сумніву базові узагальнення економічної науки та пропонують до неї цілком новий підхід, — зауважує Д. Хаусман. — Відродження інтересу до теми економічної методології відбулося після кількох десятиліть забуття, протягом яких філософи її переважно ігнорували, а філософські дослідження економістів — навіть видатних — були спорадичними й часто мали полемічний характер" [15, с. 10]. По суті, йдеться про міждисциплінарний характер сучасних досліджень у галузі економічної науки та неоднозначність його сприйняття й оцінок, поведінкової теорії економіки та фінансів, а також про періоди затухання/відродження інтересу до методології економічної й фінансової наук.

З точки зору з'ясування методологічного підходу до вивчення наукових шкіл, становить інтерес дослідження понять і змісту позитивної й нормативної теорії економічної та фінансової наук, зв'язку практичної функції цих наук із філософією науки. Найзагальніший підхід у цій сфері наукового інтересу полягає в такому. На думку деяких зарубіжних учених (Д. Хаусмана, М. Макферсона та ін.), філософія науки пропонує нам багато ідей, і ті, хто недостатньо серйозно до неї ставляться, приречені на повторення її колишніх помилок. На основі цих знань і власного досвіду економісти та представники інших соціальних наук розробляють дуже корисні практичні рекомендації. Однак, застерігає Д. Хаусман, єдиної й достатньо обґрунтованої філософської

системи для подолання всіх тих реальних складнощів, із якими стикаються економісти, політики та громадяни, не існує [15, с. 35].

Серед вітчизняних і зарубіжних науковців сучасності дедалі більшої популярності набуває ідея розширення складників мейнстріму. На думку відомого дослідника західної економічної науки О. М. Лібмана, нинішній мейнстрим включає неокласику (з її трьома передумовами “твердого ядра” — індивідуалізмом, егоїзмом і раціональною поведінкою економічного суб’єкта), психологічні моделі поведінки в умовах невизначеності (Д. Канеман, А. Тверські), імпульсивну теорію попиту (Г. Беккер), моделі поведінки теорії ігор, обмежену раціональність, експериментальну економіку, а також неоінституціоналізм, конституційну політичну економію, економіку права [21, с. 19—25]. Такої самої точки зору дотримуються й деякі інші відомі вчені [22, с. 355, 356; 23, с. 10—25].

Потреба в уточненні складу нинішнього мейнстріму (або поглядів на його структуру, навіть за умови дискусійності питання та сумніву щодо реальності змін) зумовлена кількома важливими обставинами. По-перше, розумінням специфіки складу та змісту наукових шкіл у економічній і фінансовій науках. По-друге, при запропонованому широкому підході до структури й змісту мейнстріму значно розширюється коло теорій, що становлять теоретичну парадигму ринкової трансформації та економічних реформ у постсоціалістичних країнах. З одного боку, такий підхід має засвідчити життєздатність, гнучкість, толерантність і високу спроможність до синтезу мейнстріму, в основі якого й далі домінує неокласика; з другого — включення до мейнстріму низки економічних теорій інституціонального напрямку розмиває його та підносить авторитет неокласики. По-третє, нове розуміння складу й змісту мейнстріму позначається на класифікаціях економічної та фінансової наук і структурі західного наукового співтовариства.

Таким чином, уже на етапі з’ясування причин підвищення інтересу сучасних науковців світу до розроблення питань філософії економіки та економічної методології виявляються певні суттєві ознаки теоретико-методологічного підходу вчених до цих питань. До таких ознак, фактично властивих різним школам і напрямам економічної й фінансової наук, можна віднести визнання тісного зв’язку постановки питання про зростання інтересу до економічної методології з низкою вирішальних чинників, серед яких: реальний стан соціально-економічного розвитку світу та окремих країн, економічна й фінансова глобалізація, світові економічні та фінансові кризи; стан і нові тенденції розвитку теорії економіки й фінансів, особливо посилення їх плюралізму, гетеродоксальності, міждисциплінарного характеру тощо; фундаментальний характер впливу економічної теорії на розвиток фінансової, прикладних економічних наук та на їх методологію; історична ретроспектива та перспектива розвитку наукових шкіл.

Питання про наукові (й ненаукові) школи в економічній науці, критерії їх виокремлення, методологію аналізу порушуються та розглядаються

в політичній економії (економічній теорії) порівняно недавно — з першої половини XIX ст. Тоді ж почав формуватися специфічний класовий, партійний, підхід у ранніх працях К. Маркса і Ф. Енгельса, що полягав у поділі шкіл на наукові й вульгарні (псевдонаукові). Зрештою він призвів до аналогічного поділу політичної економії представниками ортодоксального марксизму.

Розглядаючи теоретико-методологічні підходи до аналізу наукових шкіл теорії економіки й фінансів, варто врахувати певні їхні особливості, на які одним із перших вказав Й. А. Шумпетер (1883—1950) у ході аналізу “*Methodenstreit*” (“Спір про методи”). По-перше, це взаємне непорозуміння учасників дискусій, унаслідок чого боротьба спрямована проти позицій, які, за іронічним виразом ученого, постають в уяві воїна ворожими цитаделями, але насправді є безневинними вітряками. По-друге, методологічні суперечки нерідко виступають як “битви темпераментів та інтелектуальних пристрастей”, коли опоненти не схильні гідно оцінити один одного [24, с. 1074]. По-третє, наукова школа завжди постає у двох іпостасях — як абстрактне поняття категоріального апарату (інструментарію) науки та реальність (за висловом Й. Шумпетера, “живий організм”). Показуючи залежність зростання наукового знання від структури наукового співтовариства, вчений не лише визнає неоднорідність останнього, а й попереджає про пов’язану з цим небезпеку. Наукові школи “мають свою структуру (відносини між лідерами й послідовниками), свої стяги, свої бойові заклики, свій дух, свої людські інтереси, — наголошував Й. Шумпетер. — Їхні антагонізми описуються загальною соціологією групових антагонізмів і боротьби партій. Перемога й захоплення, поразка та втрата території самі по собі є цінностями для подібних шкіл і важливим аспектом їхнього справжнього існування”. Далі йде попередження про небезпеку: “Усе це дає простір для боротьби особистого марнославства, інтересів схильностей, котрі можуть, як це буває й у національній, і в міжнародній політиці, затьмарити будь-які реальні проблеми” [24, с. 1074, 1075].

У сучасній фінансово-економічній літературі сформувалися концептуальна схема та загальний методологічний підхід до розгляду наукових шкіл у економічній і фінансовій науках. Уже у XVIII ст. учені зафіксували фундаментальний характер впливу політичної економії та державного права на становлення й розвиток фінансової науки. Він обумовив формування та розвиток різних фінансових шкіл, що відрізнялися між собою понятійно-категоріальним апаратом, методологією дослідження фінансових категорій та інститутів, соціальною спрямованістю аналізу й низкою інших важливих ознак. На основі панівних у конкретних часово-просторових координатах напрямів політичної економії (економічної теорії) виникали й еволюціонували відповідні фінансові школи. При цьому особливості (специфіка) кожної з них виявлялися в межах загального, спільного для певного напрямку науки.

При уважнішому розгляді загальна схема теоретико-методологічного підходу до аналізу наукових шкіл у економічній і фінансовій науках доповнюється важливими деталями. Як правило, вчені відзначають такі особливості XVIII ст. щодо становлення й розвитку фінансів як науки: дедалі більше пристосування фінансових систем європейських країн до ринкових форм господарювання та піднесення фінансів на рівень галузі науки. У зв'язку з цим вони звертають увагу на заслуги німецьких камералістів Ф. Юсті та Й. Зонненфельса, котрі не тільки заклали підвалини національної фінансової школи Німеччини, надавши фінансовій діяльності самостійності наукових досліджень, а й завдяки своїм працям справили значний вплив на розвиток фінансової науки в усій Європі. “Власну лепту в подальше формування фінансової науки, — підкреслює Л. Муравйова, — внесли представники інших фінансових національних шкіл — французькі, італійські, американські й російські дослідники. Надалі теоретичні засади фінансової науки були зміцнені класичною політичною економією” [25, с. 75]. У цьому зв'язку вчені аналізують праці А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Мілля та інших представників англійської класичної політекономії, тобто, по суті, йдеться про англійську національну школу у фінансовій науці. Як бачимо, поряд із західноєвропейськими науковими школами фігурує російська, що нетипово для поглядів учених Західної Європи та США, котрі не схильні згадувати про будь-які слов'янські школи в економічній і фінансовій науках.

Такої самої версії щодо часу та місця виникнення фінансової науки дотримуються й інші дослідники. Фахівці Міжнародного валютного фонду та Світового банку, вперше проводячи дослідження ісламських фінансів, розмежували поняття “традиційні фінанси” (*conventional finance*) та “ісламські фінанси” (*islamic finance*) у дещо незвичному для європейського читача контексті [26; 27]. Зокрема, традиційні фінанси вони трактують як систему грошових відносин, що склалася в більшості країн світу та не спиралася на релігійні інститути. Такі фінанси в системному вигляді сформувалися в містах Північної Італії в XV ст. і з того часу активно розвивались як теоретично, так і практично [28, с. 4]. Ключова й визначальна відмінність ісламських фінансів від традиційних, на думку вчених, полягає в тому, що перші регулюються релігійними нормами — принципами шаріату, котрі передбачають заборону позичкового процента в ісламських фінансах, існування особливого регулятора — шаріатської ради та мають багато інших особливостей. Звичайно, у межах ісламських фінансів взаємодіють традиційні й ісламські фінансові інститути, що визначає специфіку функціонування механізмів цих фінансів.

У контексті нашого дослідження важливо підкреслити, що на відміну від традиційних фінансів та їхніх наукових шкіл, для яких характерний західноєвропейський центристський підхід, “ісламські фінанси не набули завершеного системного вигляду, що пов'язано з неоднорідністю релігійної платформи,

на котру вони спираються” [28, с. 4]. Це, безперечно, позначається на формуванні та розвитку відповідних наукових шкіл.

Зважаючи на зростання ролі та значення Сходу, цілком можливо, що в майбутньому виникнуть інші східні наукові школи фінансів.

Принципове значення при вивченні наукових шкіл має вирішення питання про сутність школи та критерії її виокремлення. Харківські науковці М. О. Кизим та О. М. Тищенко дають таке визначення наукової школи в економічній науці: “Неформальне співтовариство вчених-дослідників різної наукової кваліфікації, у тому числі, пов’язаних ланцюжком “учитель — учень”, які займаються спільними дослідженнями в рамках одного і того ж наукового напрямку, використовуючи при цьому спільні методологічні підходи й реалізуючи отримані наукові результати в освітній процес і практику господарювання” [29, с. 9]. По суті, це визначення можна вжити до наукової школи не лише в економічній науці, а й у будь-якій іншій галузі економічного знання. Учені також обґрунтували якісні й кількісні критерії виокремлення наукової школи, а саме:

- стійкість, активність і значущість наукових напрямів;
- багатогранність досліджень у межах наукового напрямку;
- спільність підходів у наукових дослідженнях;
- участь у виконанні спільних наукових досліджень;
- наукова репутація та традиції школи;
- наявність авторитетного лідера-керівника або групи лідерів;
- наукова кваліфікація і склад колективу (мінімальна кількість його членів — 10—12 осіб);
- спадкоємність поповнення через підготовку наукових кадрів за наявності щонайменше трьох поколінь, пов’язаних ланцюжком “учителі — учні”;
- спільні видання наукових монографій та публікації статей;
- наявність власного наукового друкованого органу;
- проведення конференцій та інших наукових заходів;
- участь у освітньому процесі (викладацька діяльність, видання підручників і навчальних посібників, наявність у науковій установі власних кафедр);
- реалізація наукових результатів на практиці [29, с. 9, 10].

Наведений перелік переважно збігається з тими, що запропоновані іншими вітчизняними й зарубіжними вченими (Т. С. Смовженко, Г. Я. Стеблій, Г. Г. Богомазов, В. В. Ковальов та ін.) [14, с. 30—42; 30, с. 29,30; 31, с. 5].

Розглянувши критерії виокремлення наукових шкіл, доходимо таких висновків. По-перше, спостерігаються як збіг, так і розбіжності в поглядах (методологічних підходах) численних дослідників цих питань. Наприклад, дослідник кількох підрозділів київської школи істориків професор С. І. Михальченко після розгляду дискусій про наукові школи та критерії їх виокремлення констатує: “Незважаючи на постійні зауваження про розмитості й незрозумілості

критеріїв виокремлення наукових шкіл, у тому числі в історіографії, більшість авторів говорить про два аспекти цього феномену — педагогічний (зв'язок учитель — учні...) та методологічний (спільність методів, форм роботи, близькість тематики досліджень)” [32, с. 62].

По-друге, аналіз питань ведеться, як правило, за схемою “теорія — школа — напрям — течія”, де кожна наступна складова ширша від попередньої. Так, наукова школа зазвичай охоплює декілька однотипних, споріднених теорій, а напрями, у свою чергу, — кілька споріднених шкіл. Утім, дослідники пострадянських країн у своїх публікаціях не завжди чітко дотримуються необхідної субординації в термінології: поняття теорій, шкіл і напрямів часто змішуються й отожднюються.

По-третє, ланцюжки “учитель — учень” та “лідер — керівник — інші члени наукового колективу” розглядаються як обов'язковий критерій у визначеннях наукової школи. Проте не завжди робиться наголос на тривалості спадкоємності наукових колективів по лінії “учитель — учень” (наприклад, не менше від трьох поколінь). Також висловлена думка щодо можливості збереження науковою школою свого комунікаційного й методологічного значення навіть у разі втрати її первинними ідеями актуальності [33, с. 88].

По-четверте, проголошений обов'язковим критерієм виокремлення наукової школи зв'язок теорії з практикою (впровадження наукових результатів у практику господарювання), як правило, не передбачає автоматичного втілення положень теоретиків у практичну діяльність. Одним із вражаючих підтверджень цього може бути вплив теорій англо-американської неокласичної школи фінансів (Г. Марковіц, Ф. Модільяні, М. Міллер, Р. Мертон та ін.) на сучасну інвестиційну діяльність. Ці теорії з'явилися ще в 1950—1970-ті роки, але тривалий час (півтора десятиліття) не визнавалися практиками. Зв'язок теорії з практикою в цьому випадку професор П. Бернстайн описує так. Розпочавшись із простих положень про ризик як основу всіх інвестиційних рішень, принципову важливість диверсифікації для успіху при інвестуванні та дивовижну життєву силу ринків, неокласична теорія фінансів — результат абстрактних уявлень — перетворилася на інтелектуальне ядро нескінченної кількості інновацій у сферах активного інвестування та ризик-менеджменту. Водночас, у міру того як фундаментальні ідеї переміщуються з голів теоретиків у комп'ютерні мережі, трансформується як їхня форма, так і зміст [34, с. 7, 8]. Таким чином, теорія та практика взаємопов'язані та впливають одна на одну.

По-п'яте, до основних критеріїв виникнення й функціонування наукових шкіл треба віднести спадкоємність ключових положень теорії економіки та фінансів, яку не знищує навіть наукова революція. По суті, це особливе ядро теоретичних положень, котре є складовою наукової школи. Кожний напрям економічної думки, а отже й школи, що входять до його складу, мають таке загальне ядро, наприклад теорії граничної корисності, граничної

продуктивності, розподілу доходів відповідно до цих теорій тощо в неокласичному напрямі фінансів.

Переважає більшість учених при визначенні критеріїв виокремлення наукових шкіл у економічній і фінансовій науках не розрізняє критеріїв щодо так званих напрямкових, тобто в межах окремих напрямів науки, та національних шкіл. На наш погляд, складнішим для вирішення (через необхідність більшого узагальнення й абстрагування) є питання національних шкіл у економічній і фінансовій науках (за умови розрізнення їх із так званими напрямковими школами).

Ряд науковців вважає, що національна (вітчизняна) наукова школа в суспільних науках — це плід новітнього суспільно-економічного розвитку. Каталізаторами виникнення таких шкіл стали розпад світової соціалістичної системи та ринкові трансформації в постсоціалістичних країнах, а для України — також здобуття державного суверенітету (1991 р.). Як зазначалося, національні лінії та національні школи в економічній і фінансовій науках мають досить тривалу історію. Щоправда, предметом активного обговорення в українській і російській літературі вони стали з початку 1990-х років.

Відомий сучасний учений-фінансист професор В. В. Ковальов, вважаючи поняття “національна школа” обґрунтованим і правомірним, вживає його до російської фінансової думки минулого таким чином: “у галузі фінансів російське наукове середовище виявилось досить динамічним у своєму розвитку та сприятливим до новачків. Саме цими особливостями зумовлений той факт, що на початок XX ст. у Росії сформувалася національна фінансова школа, причому наукові й навчально-методичні розробки її лідерів були цілком на рівні передової європейської дослідницької думки, поданої та узагальненої у відповідних літературних джерелах” [31, с. 5]. Згідно з подальшим уточненням, у період 1843—1884 рр. у Санкт-Петербурзькому університеті розпочалося систематичне викладання фінансової науки, з’явилась оригінальна російська наукова й навчальна література, що якраз свідчить про зародження російської фінансової школи [31, с. 74].

Аналогічним чином національну школу фінансів в Україні визначають відомі вітчизняні дослідники А. А. Чухно, В. М. Федосов, С. І. Юрій, П. І. Юхименко та ін. Вони вважають такою київську (українську) школу фінансів, зараховуючи до неї не лише її основоположників і послідовників (М. Х. Бунге, А. Я. Антонович, Д. І. Піхно та ін.), а й учених із усіх університетів країни та інших українських науковців. Утім, такий підхід, на наш погляд, є досить дискусійним.

Слід зауважити, що спроби замовчування здобутків вітчизняних учених-фінансистів минулого та заперечення існування й самобутності української економіко-фінансової думки не можна розглядати лише як теоретичні випадки чи виверти з метою, що виходить далеко за межі науки. Розвиток економічної

й фінансової наук протягом останньої чверті XX ст. ще раз засвідчив глибоке коріння зазначеної проблеми. У кінцевому підсумку воно сягає гострих суперечок щодо ролі національної держави в розвитку науки та освіти, правомірності чи неправомірності взагалі виокремлення національних теоретико-економічних шкіл, надання економічній і фінансовій наукам національного характеру. Крім того, йдеться про тривалу відсутність справжньої державності, розшматованість країни між різними імперіями та у зв'язку з цим складний, тривалий, тернистий шлях формування українських національних шкіл. Дослідження окреслених питань ведеться під кутом зору, по-перше, з'ясування становлення економічної науки в окремих країнах, виявлення витоків і особливостей їхніх дослідницьких традицій; по-друге, пошуку нових наукових парадигм; по-третє, відродження в пострадянських країнах втрачених наукових традицій у галузі теорії та історії економіки й фінансів, здійснення на їх основі аналізу сучасних проблем соціально-економічного розвитку країни та економічної думки.

Постановка питання про національний характер економічного знання та національної школи економічної й фінансової наук дістала підтримку значної частини вітчизняних і зарубіжних учених. Утім, невисвітленою залишається низка важливих теоретико-методологічних питань: щодо співвідношення національних наукових шкіл та шкіл конкретних напрямів економічної й фінансової наук, мікро-, мезо- та макрорівня досліджень, а також парадигми національної школи. До речі, останньою, на нашу думку, може бути парадигма інституціонально-еволюційного напрямку. Вона враховує те, що видатні українські вчені в галузі економіки та фінансів не обмежувалися суто фінансово-економічними підходами й аналізом лише економічних факторів. Вони усвідомили необхідність і плідність усебічного пояснення явищ та процесів у галузі економіки й фінансів як економічними, так і неекономічними чинниками, з урахуванням впливу, взаємозв'язку та взаємодії економічних, філософських, політичних, соціальних, інституціоналістських поглядів і концепцій. Таким чином долалися різні види детермінізму — економічного, політичного, соціологічного, культурного тощо. Тільки за такого теоретико-методологічного підходу можна забезпечити потрібні глибину, вичерпність і практичну значущість теоретичного аналізу.

Відмінною рисою парадигми інституціонально-еволюційного напрямку в економічній і фінансовій науках є історичний підхід їхніх представників до аналізу питань теорії та історії економіки й фінансів. Сутність цього підходу — “історія має значення” — Дж. Дозі сформулював так: еволюція технологій, фірм, галузей, інститутів і цілих економік розгортається як історичний процес, що виявляє різні ступені залежності від попереднього розвитку й незворотності. Іншими словами, початкові умови, наступні події впливають на довгострокові наслідки, а сам процес підлягає “замиканню” (*lock-in*) і його

не можна “прокрутити” у зворотному напрямі [18, с. 51]. Водночас учений привернув увагу до факту, по суті, позаісторичного підходу багатьох сучасних дослідників до аналізу економічних і фінансових систем. Навіть поширене припущення, що “історія має значення”, — зауважив Дж. Дозі, — чуже в більшості напрямів сучасної економічної теорії та економетричної практики, а якщо й ні, то значимість історії демонструється через первісні, можливо стійкі, але екзогенні умови інваріантних зрештою процесів” [18, с. 51].

Як досягнутий науковий результат досліджень виокремимо такі основні положення.

По-перше, обґрунтовано актуальність постановки питання про національний характер економічної науки, аргументи на користь виокремлення в класифікації наукових фінансово-економічних шкіл їхніх національного компонента та детермінант розвитку. Така постановка питання сприяє не лише відродженню вітчизняних наукових традицій, а й утвердженню самої ідеї важливості національного чинника для становлення та розвитку економічної й фінансової наук, подолання нігілістичного підходу до цього питання сучасного неокласичного мейнстріму (у вузькому чи розширеному його варіантах).

По-друге, доведено, що структура вітчизняної та світової економічної думки повинна відображати взаємозв’язок і взаємопереплетіння в економічному розвитку загального, особливого й одиничного. Універсальне економічне знання, якраз унаслідок свого всезагального характеру, не може повною мірою охопити особливості господарської реальності різних країн, що є потужним стимулом для розроблення національно-особливої частини економічної теорії [35—37], фінансової та інших економічних наук. Тому дослідники звертають увагу на прив’язку найменування багатьох відомих у історії світової фінансово-економічної думки наукових шкіл до національного ґрунту (країни, міста, місця походження авторів тощо).

По-третє, проведено дослідження національного характеру економічної науки в усіх її розгалуженнях, включаючи фінансову, національних економічних шкіл, спрямовані на врахування значення та ролі нації в господарсько-фінансовій діяльності, самобутності національного матеріалу й певного типу мислення, поведінки, світогляду, ціннісних орієнтацій тощо.

По-четверте, встановлено, що в сукупності економічних інтересів (індивідуальних, групових, класових та ін.) важливе місце посідають національні економічні інтереси. З одного боку, їх наявність є однією з причин множинності економічних і фінансових теорій та моделей господарських систем, національної економіки, з другого — у національних наукових школах знаходять відображення національні економічні інтереси, які реалізуються в конкурентній боротьбі в системі світового господарства. При цьому великого значення набуває пошук конкурентних переваг національної економіки в умовах економічної й фінансової глобалізації.

Список використаних джерел

1. *Базилевич В. Д.* Метафізика економіки / В. Д. Базилевич, В. В. Ильин. — 2-е изд., испр. и доп. — К. : Знання ; М. : Рыбари, 2010. — 925 с.
2. *Гальчинський А. С.* Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. С. Гальчинський. — К. : АДЕФ-Україна, 2010. — 572 с.
3. *Геєць В. М.* Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2009. — 864 с.
4. *Горкіна Л. П.* XX століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива : монографія / Л. П. Горкіна, М. Г. Чумаченко ; під заг. ред. О. О. Шубіна. — Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. — 141 с.
5. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / Л. П. Горкіна, С. О. Біла, В. В. Небрат та ін. ; за ред. Л. П. Горкіної ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2010. — 760 с.
6. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. А. А. Гриценко. — Х. : Форт, 2008. — 928 с.
7. *Небрат В. В.* Еволюція теорії державних фінансів в Україні : монографія / В. В. Небрат ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2012. — 584 с.
8. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. Ч. 2 / В. В. Небрат, Н. А. Супрун, А. С. Аблов та ін. ; за ред. В. В. Небрат ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. — К., 2012. — 460 с.
9. *Чухно А. А.* Економічна теорія : у 2 т. Т. 1 / А. А. Чухно ; М-во фінансів України, Акад. фін. управління. — К. : ДННУ АФУ, 2010. — 509 с.
10. Фінансова думка України : монографія : у 3 т. Т. 1 / П. І. Юхименко, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, С. І. Юрій ; за наук. ред. В. М. Федосова. — К. : Кондор ; Т. : Екон. думка, 2010. — 687 с.
11. *Злупко С. М.* Економічна наука і наукознавство : монографія / С. М. Злупко ; упоряд. Я. Злупко. — Л. : Тріада плюс, 2006. — 776 с.
12. *Злупко С. М.* Від археології до економіки, регіоніки, кібернетики і екогемології: вибрані дослідження / С. М. Злупко. — Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — 582 с.
13. *Злупко С. М.* Основи регіонології : навч.-метод. посіб. / С. М. Злупко ; за ред. О. В. Стефанишина. — Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. — 233 с.
14. Формування монетарної економіки і монетарної політики Національного банку України в контексті розвитку світової економічної теорії / за ред. Т. С. Смовженко, Г. Я. Стеблій. — К. : УБС НБУ, 2010. — 272 с.
15. *Хаусман Д.* Философия экономики. Антология / под ред. Д. Хаусмана ; пер. с англ. — М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2012. — 520 с.
16. *Рейнхарт К.* На этот раз все будет иначе. Механизмы финансовых кризисов восемь столетий одни и те же / К. Рейнхарт, К. Рогофф ; пер. с англ. — М. : Карьера Пресс, 2012. — С. XVIII, 340.
17. *Фримен К.* Як час спливає: від епохи промислових революцій до інформаційної революції / К. Фримен, Ф. Лука ; пер. з англ. Р. Ткачука. — К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2008. — 510 с.
18. *Дози Дж.* Экономическая координация и динамика: некоторые особенности альтернативной эволюционной парадигмы / Дж. Дози // Вопросы экономики. — 2012. — № 12. — С. 31—60.
19. *Коландер Д.* Финансовый кризис и провалы современной экономической науки / Д. Коландер, А. Кирман, Г. Фельмер // Вопросы экономики. — 2010. — № 6. — С. 10—26.

20. Беккер Г. С. Экономический анализ и человеческое поведение / Г. С. Беккер // Титова Н. Е. История экономических учений : курс лекций / Н. Е. Титова. — М. : ВЛАДОС, 1997. — С. 222—239.
21. Либман А. М. Экономическая теория и социальные науки об экономике: некоторые направления развития / А. М. Либман. — М. : Ин-т экономики РАН, 2007. — 305 с.
22. Худокормов А. Г. Экономическая теория: новейшие течения Запада : учеб. пособ. — М. : ИНФРА-М, 2011. — 416 с.
23. Водомеров Н. О теоретических основах политики модернизации / Н. Водомеров // Экономист. — 2012. — № 4. — С. 10—25.
24. Шумпетер Й. А. История экономического анализа : в 3 т. Т. 3 / пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. — СПб. : Экон. шк., 2001. — 688 с.
25. Муравьёва Л. А. Состояние европейской финансово-экономической мысли в первой половине XIX века / Л. А. Муравьёва // Финансы и кредит. — 2012. — № 20 (509). — С. 75—84.
26. El-Havary D. Regulation Islamic Financial Institutions: The Nature of the Regulated / Dahlia El-Havary, Wafic Grais, Zamir Iqbal // World Bank Policy Research Working Paper. — 2004. — № 3227, March.
27. Islamic Finance Gears Up // Finance and Development / IMF. — December 2005.
28. Исламские финансовые институты в мировой финансовой архитектуре : монография / под ред. К. В. Кочмола. — Ростов н/Д : РГЭУ “РИНХ”, 2008. — 368 с.
29. Кизим М. О. Наукові школи / М. О. Кизим, О. М. Тищенко. — Х. : ВД “ІНЖЕК”, 2009. — 74 с.
30. Отечественная экономическая наука между прошлым и будущим : очерки / под ред. Г. Г. Богомазова. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. — 143 с.
31. Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / О. Н. Ансберг, Ю. В. Базулин, С. А. Белозеров и др. ; под ред. В. В. Ковалева. — М. : Проспект, 2009. — 495 с.
32. Михальченко С. И. Киевская школа: очерки об историках / С. И. Михальченко. — Брянск : Изд-во БГПИ, 1994. — 77 с.
33. Благих И. Петербургско-Ленинградская историко-экономическая школа // Экономист. — 2009. — № 6. — С. 81—93.
34. Бернстайн П. Фундаментальные идеи финансового мира. Эволюция / Питер Бернстайн ; пер. с англ. — М. : Альпина Бизнес Бук, 2009. — 247 с.
35. Очерки истории российской экономической мысли : монография / Рос. акад. наук, Ин-т экономики ; под ред. Л. И. Абалкина. — М. : Наука, 2003. — 366 с.
36. Российские экономические школы / под ред. Ю. В. Яковца. — М. : МФК, 2003. — 450 с.
37. Российская школа социально-экономической мысли: истоки, принципы, перспективы / под общ. ред. Ю. В. Якутина. — М. : ИД “Экон. газета”, 2010. — 309 с.